

## REFLEXIVITÁS

A. GERGELY ANDRÁS

## ÉVEK, EMLÉKEZETEK, FORRADALMAK

1956 hatvanadik évfordulóján

**Ötvenhatosok, ötvenhatok, magyar forradalmasság**

Miközben az „56” vagy az „ötvenhatosok” a közbeszéd és közgondolkodás nemzeti térben szinte epitheton ornans lett, vagyis állandósult jelző, s ma már a díszítő értelmű, visszatérően fölértékelt fogalmak egyike, a történeti események évtized-fordulóin rendszerint újraélednek nemcsak viták, de értelmező-közösségi álláspontok is, megjelennek olykor a tisztázó, pontosító szándékú szakmunkák között olyanok, melyek távolságot tartanak, s mások meg primer helytörténeti vagy monografikusan eseménytörténeti hangsúlyokat kapnak. Rainer M. János tavaly kijött kötete, mely lakonikusan *Az 1956-os magyar forradalom* címmel jelent meg,<sup>1</sup> valóban nem cizellál, nem résztémát emel ki, hanem fölhatalmazza magát a korrekt történeti beszédmódok, a leíró aspektus cicomázás nélküli kivitelezésének feladattudatával. Olyannyira, hogy a Szerző, aki nem mellesleg az 1956-os Intézet meghatározóan vezető kutatója, már a könyv bevezetőjében is kinyilatkoztatja: bár keretet szabó nagy előszót csak „egész tudományágokról vagy – a történetírásban – nagy történeti folyamatokról, korszakokat meghatározó jelenségekről szokás írni. Az 1956-os magyar forradalom helye a nemzeteken átívelő és a nemzeti történelemben, emlékezetének sajátos szerepe a későbbi időkben, a róla szóló irodalom sokasága indokol egy ilyen összegzést. Olyat, amely elsősorban történeti problémákra, máig tartó szellemi hatásokra figyel. Azt kérdezi, miért meghatározó esemény 1956 a történelem távlatában, miért fontos a ma embere, társadalma, közösségei számára, miért az nekünk, magyaroknak, s fontos-e valamiért a világnak”. A könyvben azután (várható módon) maga teremti meg az október 23.-át időben körülvevő történeti és „rendszerelőzményi”, illetőleg „világeseményi” alapot, hogy azután további százhetven oldalon filologikus pontossággal kibontsa az előzményeket, a szimbolikus többletre szert tett napot, melynek akkori „hírértéke” a véres történések után sem csökkent, majd a forradalom és szabadságharc fontosabb októberi-decemberi eseményeit, s mindazokat a kísérleteket, melyek az eseménytörténetben a kivívott célok mentését, értékelhetővé tételét, majd a megtorlás folyamatát teszik világossá.

---

<sup>1</sup> Osiris Kiadó, 2016., 188 oldal.

S ha utaltam előhangként arra, hogy a forradalmi napok és előzményeik megjelenítésében már könyvtárnyi a forrás-irodalom, ezt épp Rainer egészíti ki, utalva arra a kötetre, melynek formálásában 25 évvel ezelőtt már részt vehetett: „A könyv az 1956-os magyar forradalomról szól, a szerzők – Litván György, Bak János, Kozák Gyula – és a lektor, Hegedüs B. András valamennyien 1956 cselekvő átélői voltak. A szöveg írói közül egyedüliként születtem a forradalom után /.../ Ez a szerzői kollektíva lett az akkor szerveződő 1956-os Intézet magja. A könyv előszavát a Magyar Köztársaság akkori elnöke, Göncz Árpád írta, aki maga is a forradalom és az azt követő szellemi ellenállás aktív résztvevője volt. Mindössze pár mondatot írt a könyv elé, ezek egyikében 1956-ot ‘újkori történelmünk legnagyobb tisztítóviharának, Köztársaságunk létének megteremtőjének’ nevezte. Bevezetőjében a könyv szerkesztője, Litván György a magyar történelem közelmúltjának arról a korszakáról beszélt, ‘amely körül talán legsűrűbb volt mindeddig a homály’. Az a könyv 1991-ben valóban egy új korszak hajnalán született. Arra vállalkozott, hogy az addigi, jórészt klaszszikus, elsődleges történeti források híján, az emigrációban és a hazai szamizdatban írtakat összegezze; rövid, közérthető összefoglalót adjon ‘a legfontosabb eseményekről, adatokról, kiemelkedő mozzanatokról’, illetve a ‘folyamatok lényegéről és fő összefüggéseiről’ – ahogyan ugyancsak Litván György fogalmazott. Huszonöt év

után elmondható, hogy a jelenkori magyar történelemnek nincs részletesebben feldolgozott eseménye, mint az 1956-os forradalom. Nincs olyan mozzanata a magunk mögött hagyott századnak, amelyről többet írtak volna – legfeljebb az első világháborút és a régi Magyarország történetét lezáró trianoni békeszerződést vagy a következő világháború végének véres magyar drámáját említhetjük. Nincs olyan eseménye a magyar történelemnek, amelyet ennyire számon tartanak, amit egyáltalán ismernének világszerte. /.../ Hasonló jellegű összefoglalók sokasága látott napvilágot a forradalomról, akad hosszabb és létezik még annál is kurtább. A kerek évfordulók (1996, 2006) újabb és újabb művekkel gyarapították 1956 nagy irodalmát. A résztémák kidolgozását újabb összegzések követték. Rövid összefoglaló helyett hovatovább rövid bevezetésre van szüksége annak, aki az irodalom olvasása előtt, majd azt tanulmányozva meg akarja ismerni a magyar forradalmat. A huszonöt évvel ezelőtti összefoglalásnak számomra nem volt folytatása. Amit a forradalomról tudtam, gondoltam, azt egyik fontos szereplője, Nagy Imre miniszterelnök életrajzába írtam bele – így az én nagy 1956-os történetem egyetlen személy köré rendeződött. Életem és az érdeklődésem úgy hozta, hogy különféle alkalmakkor sokszor kellett írnom és beszélnem 1956-ról: okairól, gyökereiről, előzményeiről, lefolyásáról, utóéletéről és következményeiről, olykor még összefoglaló igénnyel is”. Ezt

az igényt mélyíti el, szembesíti ezután a könyv lapjain, ahol előbb társadalomtörténeti háttérrel rajzol a „cselekvőkről”, akiknek jöttét, hovátartozását, származási környezetét és küldetéstudatát vagy motivációit mutatja be, majd a különböző „aktorok által beszélt nyelvel és az általuk használt jelekkel foglalkozik (*Cselekvők – társadalomtörténeti háttér*). Ezekből a szövegekből és jelzésekből (s nem az emlékezet, köztük a cselekvők emlékezetének utólagos konstrukcióiból) derül ki talán a legvilágosabban, mit is akartak azokban a napokban” (*Eszmék, szimbólumok, szervezetek*). Folytatja ezt a késő-modern kori forradalmak és szélesebb ívben „a köztérben zajló radikális cselekvés és a vele járó erőszak problémájával” (*Forradalmi mobilizáció és erőszak*). Minthogy „1956 sajátos helyzetben tűzte napirendre Magyarország nemzeti függetlenségének kérdését”, külön fejezetet szán „a forradalom és a világ(politika) viszonyára, amihez értelmezni kellett az ország nemzetközi környezetét” (*Nemzeti függetlenség és nemzetközi környezet*), vagyis mindazt, ami a forradalom napjaiban milliók reményeinek adott teret: befolyásolhatja-e a hazai történések sora a magyar és a nemzetközi politikát, a magyar társadalom és a világ gondolkodását. Emlékeztet arra is: „1956 magyarországi emlékezetének első pár évtizede – Mérei Ferenc pszichológus, a forradalom résztvevője szavaival: az össznemzeti elfojtás” nemcsak okkal kapott külön fejezetet, hanem maga az értelmező-emlékező gyakorlat is kiemelt szerephez, szimbolikus tartalomhoz jutott „a szovjet típusú rendszer válságának és összeomlásának folyamatában” (*Elfojtott emlékezet; 1956 és 1989*). Zárásképpen a művet 1956 történetírásának rövid áttekintése és történelmi jelentőségének felvetése zárja (*A történelmi esemény*). „Ez a szöveg bevezetés, nem (kis)monográfia, elsődleges kutatások terméke. Igyekeztem tehát kerülni a hosszú idézeteket és lábjegyzeteket. A felhasznált, illetve a könyvben röviden érintett kérdésekre nézve számomra irányadó irodalmat a könyv végén fejezetenként ajánlom az olvasó figyelmébe. Az ajánló válogatás, az enyém, teljességre pedig – ahogy másutt – itt sem törekedtem. Az ajánlott könyvek kézbevétele újabb és újabb eligazításokat ad az érdeklődő olvasóknak, akiknek ezt a kötetet szánom. A bevezetés témái közül egyik–Másikkal korábban, többször is foglalkoztam. Ekkor készült szövegeimet itt-ott felhasználtam e mostani írásakor is. 1956-ról nagyjából ebben a felfogásban és tematikai szerkezetben egy szemináriumon beszélgettem az utóbbi néhány évben az egri Eszterházy Károly Egyetem tanári és diszciplináris mesterszakos, illetve doktori hallgatóival /.../, meg az 1956-os Intézet munkatársai, kollégáim és barátaim aktív közreműködése” révén. A múlt időről, s magáról az 56-os Intézetről két éve készült interjúban is jelezte, hogy mindmáig nem voltunk/vagyunk képesek elkerülni, hogy az 56-os folyamatot Nagy Imre emigrációban kifejtett tevékenysége, az ötvenes évek elején emlékezetessé vált agrárpolitikájára, valamint emblemikus szerepére vonatkozó kérdéseket a maguk ellentmondásosságában ne

egyoldalúan tekintsük, s az emlékévk forgatókönyvei között ne „a sérelemközpontú történet elbeszélése” és a primer haszonnal kecsegtető emlékezetpolitikai üzenet maradjon meghatározó: „...a forradalom évfordulója alkalmat ad a sérelemközpontú történet elbeszélésére, az áldozatok felmutatására az egyik oldalon, és a bűnösökére a másikon. 1956 hálás téma ebből a szempontból, hiszen az előzményeit könnyű felfűzni az ötvenes évek elejének terrorhullámára, a következményeit pedig az 1960-as évek elejéig tartó másokra”. /.../ De például izgalmas dilemmák tárgya volt és maradt, hogy „...forradalmi szerepével kapcsolatban is lehetségesek ellentmondások. Például, hogy megértette-e egyáltalán, mi történt itt október 23. után, vagy hogy a külpolitikai lépései mennyire voltak elhibázottak...”.<sup>2</sup>

Rainer könyve, saját minősítő jelzőjével is: bevezetés. Nemcsak egy még vastkosabb, még áttekinthetőbb és kimerítőbb monografikus összképhez, hanem az 56-os eseményekről alkotható belátásainkhoz, a szaktörténetírás forrásanyagaihoz képest, valamint a folytonosan bővülő, egyre magasabbra halmozódó kiadványtömeghez is, melynek teljes körű áttekintése esetleg nem huszonöt vagy hatvan, hanem akár száz esztendő múltán lesz esedékes, lehetséges. Akkor is értelmezések, emlékezetpolitikák, narratívák és konstrukciós játszmák révén...

<sup>2</sup> Legát Tibor interjúja, Magyar Narancs, 2015/45. <http://magyarnarancs.hu/tudomany/jelet-akart-hagyni-97068>

## Határon innen vagy túl, ha együtt is

Ha a szaktörténész okkal és óvatosan a lehetséges jövő(k)be utalja a teljesebb körű befogadás, értelmezés és föltárás feladatát, lehet-e nekünk, laikus olvasóknak impozánsabb képet alkotni mindarról, ami az eseménysorokon belül, vagy körülöttük, távol vagy ellenükben történt?

A visszafogott választ, s a lehetséges megtévedések okát is magyarázza ama kötet, melynek tanulmányai a Kárpát-medence kisebbségi kultúráiban keresik nyomait, kortárs reflexióit, előzményeit és következményeit az 1956-os magyar forradalomnak. A Szesztay Ádám kisebbségkutató szerkesztette kötet a visszhangok, a megtorló perek, az állambiztonsági iratok és a kisebbségi intézményi reakciók körében mutatja ki a kölcsönösséget, határokon áthullámzó hatásokat, s főcímében az 56-os történések alaptónusát is egyetlen szóban emeli ki: *Együtt: Az 1956-os forradalom és a határon túli magyarok*.<sup>3</sup> A szerkesztői bevezető a szomszédos országokban, hasonló politikai elnyomás alatt éledgelő népcsoportok felbuzduló szabadságkövetéseit és szolidaritási megnyilvánulásait körvonalazza az együttes létmódok közepette (7-10. old.). Fölsorolja és szerzőnként körvonalazza a kötet tanulmányainak tematikáját, ezen belül a rokon népcsoportok közötti szabadság- és mintakövetés, az eltérő műfajú írásokból is kihangzóan közös eseménymenetek szimmetriáit.

<sup>3</sup> Lucidus Kiadó, Kisebbségkutatás könyvek, Budapest, 2006., 245 oldal.

Ez az áttekintő tanulmányt is tartalmazó elméleti-történeti rész aprólékos tipológiát és az összes tájegységre vonatkozó (mintegy 93 eseményt feltüntető) kimutatást foglal magába, szilárd alapot kínálva a további rész-térségek vagy események textusaihoz (11-32. old.). Váradi Natália kárpátaljai írása az 56-os magyar történések visszhangjáról szól (35-66. old), Bura László Szatmár megyei példái és Pál-Antal Sándor Magyar Autonóm Tartományban zajló folyamatkövetése, valamint Vekov Károly pompás összegzése a Szoboszlay-perről és 57 vádlottjáról alapos vázlatát adják az Erdély-szerte megtörtént eseményeknek, a kolozsvári Teológiától, a zsilavai és szamosújvári börtönökön át a sepsiszentgyörgyi büntetésekig, kényszermunkáig, deportálásokig, ítélezési gyakorlatig és elérhető statisztikai kimutatásokig mindenfajta retorziókról (71-157. old.). A felvidéki egyházi, oktatásügyi, kisebbségi és civil-polgári engedetlenségi kérdéskörök (Jozef Hal'ko, Vajda Barnabás, Koncsol László és Molnár Imre tanulmányaiban) mind-mind a rokonszenv, az együttérzés, a mintakövetés, a helyi lehetséges válaszok és változtatási tervek részleteivel vannak tele (161-223. old.), s csupán egy rövidebb áttekintés kap itt hangot Matuska Márton tollából, kinek írása viszont a titoista állam és a pártapparátusok közötti érdekháború helyi-helységenkinti lecsapódásait követi végig környezettanulmányként, s így a magyar változások és a Tito-féle kommunista diktatúra viszonyában meghatározó politikatörténeti folyamat leképeződésének részletrajza a fő erénye (227-244. old.).

Szesztay nem első és nem is egyetlen kisebbségtudományi opusza nem forog, vagy nem eleget fordul meg a szakmai olvasóközönség körében. Pedig, ha máskor nem, a népek közötti együttérzések, a szolidáris akciók, perszonális vagy lokális autonómia-kísérletek, máskéntgondolási alkalmak szempontjából tanulságos folyamatok leképeződései, momentumai, szereplői és eredményei akkor is megjelennek bennük, ha ez az Együtt-érzés csak távoli, identikus, szimbolikus vagy elkeseredetten elszánt példaként maradt meg belőlük, s ha épp a jubileumi alkalom volt jó arra, hogy ez összegző kötet kitekintsen nemcsak Budapest 56-jára vagy „a magyar 56-ra”, az országos történésekre, hanem átlásson a határokon, emberi és intézményes falakon, sáncokon és kerítéseken. Ennek révén talán ma sem kevésbé aktuális, sőt, félszáz év múltán ismét a legjellemzőbb módon esedékessé vált szolidaritás és példakövetés az, ami e kötet komoly sugallata, dokumentált hitele...<sup>4</sup>

---

<sup>4</sup> Csak a direkt aktualizálásokról itt: Pécsi Györgyi 2006 A fordulat éve Romániában. Az 1956-os magyarországi forradalom és következményei Romániában, 1956–1959. In Stefano Bottoni szerk. Források a romániai magyarság történetéhez sorozat. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 2006. [www.forrasfolyoirat.hu/0903/pecsi.pdf](http://www.forrasfolyoirat.hu/0903/pecsi.pdf)

## 56-os emlékvilág, erdélyi mártírok

Keresve sem akad méltóbb ürügy egy rövid könyvespolc-mustrára, mint az emlékévet lezáró emléknap (éppenséggel Nagy Imre és Maléter Pál kivégzésének évnapja is, egyúttal a rendszerváltás folyamatát előkészítő esemény, az újratemetési szer-tartások évfordulója és a Hősök terén lezajlott szimbolikus emlékezet-újraalkotás pillanata is), mely épp június 16.-án köszöntött be. Az 1956-os emlékévet lezáró állami események, visszaemlékezések, a hősök és mártírok iránti tisztelet kifejeződése, valamint az 56-os örökség vállalásának többrétegűen vitatható mivolta egyúttal a függetlenség és a demokrácia méltó(bb) vállalása vagy képviselése terén is megjelenik e percekben. Nem feledendő, hogy a magyar rendszerváltó elit politikai vitái, az 56-os felkelés többféleképp elmondható emlékezeti öröksége nem kizárólagosan magyar tulajdon, hanem számos hazai kisebbségé, határokon túliaké is, de nem kevésbé, mint a proletárdiktatúrából a polgári demokráciába lehetséges átmenet vagy a nemzetközi tiltakozások emlékezeti konstrukciói révén kimondhatóvá vált ismeretek köre: a romániai magyar (és román!) mártírok épp így érintettek voltak, s szellemi-erkölcsi vállalásuk ugyancsak emeli az emlékezés ünnepi fényét. A kézdivásárhelyi kivégzetteket, Szoboszlai Aladár perét és halálát, több ezer letartóztatott embert, több mint ezer kicsepott egyetemistát, összesen több mint

14.001 évet, melyet börtönbüntetések formájában kiosztottak, Teodor Margineanu 25 évesen kivégzett hadnagy egyéni lázadását a besztercei tankhadosztály élén... – mindezt, meg ezeken felül megannyi részletét a romániai 56-nak (melyekről Varga Andrea bukaresti magyar történész írásai, kiállításai, kutatásai is aprólékosan szóltak a tíz évvel ezelőtti évforduló alkalmával) érdemes fölidézni akkor is, ha a rendszerváltások története hol feledi, s máskor túlzottan fölértékeli a história meghatározó jelentőségű évfordulóit.<sup>5</sup>

Az 56-os emlékvilágból ma már jubileumi évtizedenként messzire kivilágít a nemzetpolitikai emlékezet-alkotás hatása, sőt célzatos törekvés is erre, de még mindig kevéske az érdeklődés a hazai szaktudományokban is a romániai magyarság körében a pesti és magyarországi eseményekkel egyidőben zajló tüntetések, felkelés, tiltakozások és megtorlások irányában. Az emlékező jelen és a szaktudományi elhivatottság egyik fontos lenyomatává lett éppen ezért az Erdély emlékezete sorozatban megjelent kötet, Tófalvi Zoltán munkája: *1956 erdélyi mártírjai. V. Az erdélyi kérdés, ahogy a túlélők látják*.<sup>6</sup> A könyv címe is jelzi: ötödik kötet lévén előzményei is vannak, melyek hitelt érdemlő levéltári források alapján mutatják be a korszak leghírhedtebb romániai „hazaárulási” pert,<sup>7</sup> melyek-

<sup>5</sup> Érdemes az Olvasó figyelmébe ajánlani egy kiváló áttekintést, mely a 2006-os évforduló alkalmával bemutatott 1956-os tematikájú 300 kiadványt ismerteti: [bukasz.c3.hu/web/072/1956.pdf](http://bukasz.c3.hu/web/072/1956.pdf)

<sup>6</sup> Mentor Kiadó, Marosvásárhely, 2012., 215 oldal.

<sup>7</sup> A megjelent kötetek: *A Szoboszlai-csoport* (2007); *Az érmihályfalvi csoport* (2007); *A Dobai-csoport*

nek forrásközlési jelentőségét kevesen volnának, akik túlértékelhetnék. A legutóbbi könyv ugyanakkor szerves része a korábbi négynek, a feltáró kutatás nyomán megismert és megtalált túlélőkkel folytatott beszélgetések ugyanis nemcsak a források értelmezésében segítenek, hanem tükrözik egyfelől a kollektív emlékezet cseleit, kihagyásait, hangsúlyos túlzásait, választékos trükkjeit is, ugyanakkor hangsúlyosan hitelesítik a tudnivalókat, tudatosítják a jelentéstartalmak árnyalatait, föloldják vagy tovább-bonyolítják az eljárásmodok, megismeréstechnikák problematikáit. Tófalvi évtizedes munkája immár nemcsak a helytörténet, erdélyi tudományosság, 56-os emlékezetkutatás, a sajátlagos zsarnoksági mentalitástörténet, a proletárdiktatúrák valódi diktatorikus karaktere, s egyúttal a határon túli, nemzetpolitikai szempontból is jelentőségteljessé vált kutatás tekintetében kiemelkedő, hanem abból fakadóan is, hogy mindezt helytörténeti-levéltárkutatási téren pótolhatatlanná tette a CNSAS és SRI titkosszolgálati levéltárak dossziéi közötti értékmentéssel. Az 56-os történések szempontjából is kulcsfontosságú eseménymenetben az „erdélyi kérdés” nem igazán ismert a mai történettudomány szűkebb szféráján túl, holott a földrajzi dimenziók, gazdasági terek, társadalmi csoportrétegződési problematikák, etnikai tagolódás és represszió, vallási konfrontációk és mindezek „Erdély lehetséges elszakításának feltételezett szándékára” visszavezetett megtorlási következményei ma már ugyanúgy részét kellene képezzék a hazai 56-os emlékezetpolitikának, mint a határokon túli magyarok, az 56-os diaszpóra, a láger- és börtönpercek, ellenszegülések köztes-európai historikumának roppant sokféle más összefüggése is.<sup>8</sup>

Tófalvi könyve, s nemcsak interjúi, hanem a börtön-visszaemlékezések, hazaárulási koncepciók percek, mártírsorsok és „Erdélykérdés-megoldások” is kompakt egységben láthatók e kötetekben, igényes forráskritikával kezelt szövegekkel, a vallomástevők és emlékezők személyes jóváhagyásával, s túl az irattárak poros méltóságosságán, adatföltő bizalmatlanságán, történeti oktalanságán is.

### Hitvita és a szakirodalom

A magyar történeti gondolkodás egyik első, összegző forrásműve volt talán Litván György előadása: *Az 1956-os magyar forradalom hagyománya és irodalma* című kiadványa,<sup>9</sup> mely az események nem pusztán „a történettudomány hagyományos eszközeivel történő vizsgálatához (levéltári kutatás, forrásfeltárás, a szakirodalom és visszaemléke-

---

(2009); *A Fodor Pál-csoport* (2010).

<sup>8</sup> Lásd még a kötet bevezetőjét ehhez, 5-26. old.

<sup>9</sup> Előadások a Történettudományi Intézetben, No. 19. MTA, Budapest, 1992., 32 oldal.

zések bírálata stb.)” járult hozzá, hanem az Oral History Archívum anyagai, az egykori felkelők és visszaemlékezők, hivatásos kutatók, börtönviseltek és emigránsok között végzett, vagy tudásukkal kiegészített szemléletmód feltárásával is élt. Vitairata, mely „az 56-os örökség ‘birtoklásáért’ zajló, kevésbé épületes, nagyrészt meddő, politikai töltetű hadakozást” és „nem-szakmai jellegű bírálatokra és támadásokra” reagálást tárja föl, de a „pozitív egyoldalúság felszámolását” is sürgetni törekszik. Fölveti annak az esélyes forгатókönyvnek kérdését, hogy ha Nagy Imre és hívei másképp azonosulnak a levert forradalommal, s ha a nyugati visszhang is kevésbé egyoldalúan alakul, vagy ha a hazai pályán egyszerre lett volna esélye Déry Tibornak, Háy Gyulának, Losonczy Gézának és Lukács Györgynek is kétségbe vonnia a forradalom alapvetően demokratikus, progresszív irányát, ha elmaradt volna Sartre és Camus állásfoglalása, J. F. Kennedy patetikus megemlékezése, vagy másként alakult volna az ENSZ vizsgálata is. Kiemeli a forradalom kérdéseiről szakirodalmi opuszokban értekező Bill Lomax, Raymond Aron, Fejtő Ferenc, Molnár Miklós, Fehér Ferenc, Heller Ágnes, Kende Péter, Méray Tibor, Kopácsi Sándor, Vásárhelyi Miklós szemléletmódját, Szabó Zoltán, Keresztúry Dezső, Ilyés Gyula, Németh László szerepét, a párizsi, müncheni, hollandiai, berni és amerikai emigránsok visszaemlékező iratait-könyveit, a konzervatív-jobboldali és a szélsőjobboldali, reformszocialista és nemzeti demokrata

felfogásmódok, iskolák és irányzatok, valamint a hatalomkritikus-ellenzéki máskéntgondolkodók ’56-interpretációit. Összegző írásában a történetírás lehetőségét és feladatát is kifejti, romantika vagy mítoszformálás, tárgyyszerűség és egyszerűsítések („fehér partizánok”, „pesti srácok”, „forradalom vagy ellenforradalom”) megosztó vitáit is, hogy azután a kiadvány második felében a szaktörténész kutatók vitaanyagát is közreadja. Utóbbi hozzászólások kivonatos közlése ma már igen izgalmas emlékezet-történeti forrásanyag, mely nemcsak akkor időszerű álláspontokat rögzít (például az azóta elhunyt Szabó Miklós, a történész Veres Péter, Hajdú Tibor, Rainer M. János, Szász Zoltán, vagy a szociológus Nagy Endre aspektusait), hanem az ellenzéki, szamizdatos forrásfeltárás, fél-illegális kutatások, politikai indulatokat vagy lojalitásokat képviselő szakmabeliek megannyi értelmező állásfoglalását is.

A füzetke – szűk terjedelme dacára, s a végén Litván György vitakérdésekre adott válaszaival, izgalmas forrásjegyzékkel – érdemben járult hozzá az 56-os tematika hazai szaktudományos vitáihoz, s valójában már ma is harsányan érzékeljük, mennyi mindenféle későbbi átértelmezési kísérlet és aktualizálási eljárás előképét vetítette ki a szaktudomány felelősségére.



## Történeti tudat, átbeszélés, újra-elbeszélés

Ha a történészek szakvitái és a sodró időben újra meg újra-keletkező forrásértelmezések egyre inkább mint az emlékezet konstrukciói kezdenek izgalmasak lenni, érdemes figyelmet kell szentelni a szegedi néprajzos-antropológus tanszéki kiadványsorozat tematikus kötetének, a Barna Gábor szerkesztette *1956 Emlékezés és emlékezet*-nek.<sup>10</sup> A múlt mint tapasztalat, az ünnep mint funkció és megemlékezési szertartás megannyi formában és környezetben nyer értelmet/értelmezést, s ennek mindenkori, helyben aktuális és szimbolikusan „nemzeti”, szemtanúságra és jelenlétre visszatekintő (sőt visszaható) mivolta szerepel a kötet tizennyolc írásában, melyek tanulmányok vagy közlemények, elemzések vagy értelmezések sokféleségében hivatottak e tematikus körben fogant kutatásokat felmutatni (1997 és 2005 között keletkezett dolgozatok révén). A kötet a szerkesztő összefoglaló tanulmánya (241-261. old.) szerint is a SZTE Néprajzi és Kulturális Antropológia Tanszék által az ünnepek és megemlékezések formáit föl kutatni törekvő, elemző és értelmező, rítusokat és közösségi szertartásosságokat átlátni próbáló törekvéseket tükrözi mindaz, amellyel október 23.-át mint a változó szimbolikájú, korábban tiltott napként értelmezett és a felejtésre ítélt, helyi emlékezetből kitörölni próbált jelenséget járják körül e kutatószeminárium diákjai. E törlési és re-konstrukciós folyamatnak fontossága a jobb- és baloldali politikai aspirációk terén, a narrációk mentén megoszló, az ideológiai és politikai tagoltságot is kifejező sajátos emlékezet-konstrukciókban mutatkozik meg, de jelen van az élethelyzet-függő, szimbolikus terekben és időkben formálódó egyéni emlékezetben is mint önálló érték vagy mérték. „A mai hatalom legitimációját mégis innen eredezteti, s önmaga megerősítése érdekében felhasználja az ünneplést, valamint az újra-elbeszélést az iskolai oktatásban és nevelésben egy 'közös értelmi világ kialakításához', ...mely az elemzések, anyagközlések, falusi, városi, iskolai és pártünnepeket, illetőleg fővárosi és vidéki emberektől rögzített visszaemlékezéseket” mutatnak be. Minthogy a szerkesztő, nem melleleg tanszékvezető egyetemi tanár, néprajzkutató főképpen a vallásos népelet, a rítusok, szokások, hiedelmek témakörében alaposan járatos szakember, a kötet címével egyező tárgykörű összegzésében épp az idő és az emlékezet, az ünnepfelfogások és rítusmegélések értelmezésében nemcsak az 50. évfordulót „köszönti”, hanem az október 23.-ához kapcsolódó emlékezet-rétegek fölfejtésében, tipológiájában is alapozó fontosságú különbségeket ír körül. Az emlékező rítusok, a hatalomhoz lojális magatartást elváró szertartásosságok,

<sup>10</sup> *1956 Emlékezés és emlékezet. Október 23-a megünneplése és a forradalom történelmi emlékezetének megszerkesztése napjainkban. Egy kutatószeminárium tanulságai.* Szerk. Barna Gábor. Szegedi Tudományegyetem Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, (Szegedi vallási néprajzi könyvtár, 17.) Szeged, 2006. 264 oldal.

a rituális ismétlések, csoportszintű tér- és időbeli összetartozások identikus elemeit vonultatja fel, nem mellesleg a legitimációs eljárásmodok történeti emlékezetet és kulturális normatívákat erőltető mentális stratégiáinak természetrajzára irányítja a figyelmet. Ez a történetkezelési gyakorlat a „hideg” (elidegenítő) és „meleg” (serkentő, készítető) magatartási szabványok manipulálására vállalkozó hatalmi viselkedésmódot intézményesíti, hogy az ünnep magával ragadó, „az időből az örökkévalóságba” átlépő kommunikációs eljárásmodjait segítse uralmi technikává válni. E téren az ünnepek lebonyolítását és emlékezési szertartásosságuk karakterét meghatározó törekvések az emlékezet lehorgonyozását, a mitizálható jelenségek térnyerését, az emlékművek és tárgyi szimbólumok révén csoportidentitást is kínáló eszköztárat mozgatnak, szoborparkok cseréjét, emlékmű-váltást, emléktáblák vagy emlékezési helyszínek újjáavatását és létesítését is magukba foglalják, a kollektív emlékezetet a biografikus emlékezet segítségével mintegy átkódolni is igyekeznek, s az emlékezet-építést a konnektív (kapcsolatokra és kapcsolási viszonyokra építő), illetve kötelék-emlékezetté (a megosztó helyett a közösséget formálni szándékozó) rítusok újraformálásával szabályozó alakzatokat teszi ceremoniális viszonyrendszer nagyívű építményévé, a kulturális emlékezés szakralizálási szertartásává is. A kötet tanulmányainak, esetleírásainak záró

tanulságait e szavakkal fejezi be: „1956 nem szerepel a nemzeti emlékezet építő és erősítő történelmi események között. Megdöbbentő tárgyi tudatlanságról tettek tanúságot a kérdőíves vizsgálatokban megkérdezett tanulók. De ugyanez a negatív elutasító vagy közömbös viszonyulás tükröződhet az ünnepség alatti viselkedésben is. Ma semmi jel nem mutat arra, hogy emlékező rítusainkból egyfajta 'civil vallás' épülne Magyarországon. A jelenbe szövéődve szakadatlanul folyik a múlt újjáalakítása” (259. old.).

A kötet az emlékezés mítoszaira épülő, azok stratégiáiban időleges és pragmatikus eljárásrendeket követő gyakorlatok sokaságát kínálja helyi, települési és csoportminőségi példák révén. Az évtizedekig tiltott, de magánemlékezetben megtartott október 23.-a mint '56 szimbolikus megfelelője az alternatív emlékezet egyik kiemelt/kiemelhető példája is volt, mely egyértelműen rámutat: „az ünnepek értékötöttségeik révén megosztják a társadalmat, más és más érdekeket szolgálva. S gyakran ezek az értékek/érdekek másokkal nem összeegyeztethetőek, vagy egymást kizáróak...”.<sup>11</sup>

<sup>11</sup> lásd még a Szerzőtől-szerkesztőtől az *Ünnep és ünneplés* címen összefoglalt kitűnő áttekintést a *Távlatok*. A magyar jezsuiták folyóirata. 2006:3. (73.) számában, <http://www.tavlatok.hu/6104zkult.htm>. Ugyanitt Mindszenty memoár-részletei és Camus korabeli nyilatkozata is olvashatók. <http://www.tavlatok.hu/73tanulmanyok.htm>

## Önkény-találkozások

A tilalmazás, az alternatív emlékezet és a rendszert legitimáló mítosszá formált („magasabb rendű igazságot” hordozó) történet nemcsak értékszempontú, hanem normatív erővel ható, emlékezet-alakítást is befolyásoló funkciója ugyancsak érdek- és erőhatások összességével ható tünemény, amikor a múlt mintegy „szembe jön” velünk. Nóvé Béla könyve *Múltunk, ha szembejön – önkényuralmi emlékeink* címen épp e történelmi féligazságokkal találkozást, „a tények egyezményes minimumát mindinkább kikezdő feledést”, a „rohamos valóságvesztést” meg „a politika és a média célzatos önkénnyel naponként újraíró” hatásait veszi sorra hiánypótló forráskiadványában, mely több történelmi monográfia kapcsán az eltérő módokon megfogalmazott kortársi emlékezést veszi fókuszpontjába egy-egy írással.<sup>12</sup> Az 1956-ban született szerző egyik fő témaköre a huszonegy kritikai esszét tartalmazó kötetben épp 1956, avagy a tágabban értelmezett történelmi emlékezet, historikus narratívák és a köztörténelmi magántörténelem monografikusan földolgozott részkérdéseinek válogatása, mindenféle korfordulók, sorsváltások, rendszerváltások, impériumváltozások, s köztük '56 különböző narratívái is. Kötetek nyomán, élményvilágok fölidézésével, értelmezések egybehangzásainak játékos folyamatképeivel operál itt a Szerző, aki a „velünk élő történelem”, „a forradalom árvái” és örökösei, menekültjei, éppen csak nagykorúvá váló sarki srácok élményvilága, trianoni emlékezettel megvert nagyszülők csimotái, makacs térségi nacionalizmusok újra-éledését átélő korosabbak, vagy egyszerűbben és mindennapiban szólva a demokratikusnak remélhető átmenetek csalódott értékterének lakói felől veszi sorra, mitől életképes maradvány a Kádár-kori amnézia, az elsikkasztott '56-os vagy '89-es örökség, a kitartó cenzúra, a rendszerváltó értelmiségek esélymulasztó attitűdje, a sajtó vagy az egyházak bemaszatolódása, netán a politikai elitek erkölcsi elmállása. Nem vádaskodik ugyanakkor – talán gyakrabban kérdez inkább ehelyett, emlékeket szembesít, tényeket rekonstruál, történeteket értelmez, elbeszélésmódokat emel ki vagy tesz helyre, mások műveinek tanulságait emeli folyamat-képbe, különutas megoldásokat párhuzamosít, saját önismereti kérdései révén teszi föl a kortárs identikusság alapkérdéseit újra meg újra. Sugallja és vallja valamiképpen, ami tán menedék is lehetne: tisztább és tisztázottabb önismeretre volna szükségünk, hogy állni tudjunk a történelmi kérdések, a rákérdzők, faggatók tekintetét, s ne kelljen a múlttal takarásba kerülni próbálónak szűgyenkezve félrenéznie, amikor és „ha szembe jön” ez a múlt. Múlt-víziók és szemlesütő találkozások esélye mindennapossá vált élménye egyre nagyobb tömegeknek, az átideologizálhatatlan tisztábban látása egyre hétköznapi elvárás és érték-

<sup>12</sup> Noran Libro Kiadó, Budapest, 2013., 260 oldal.

rend része lett, jószérivel kikerülhetetlen tehát a szembesülés, a megvallott gyász-munka, az életút-vallomások sokasodó tömege, az előzményekre és utóhatásokra perc-emberként tekintő kortárs felelőssége. Nevek és művek, politikai árnyjátékok s hozzá soktagú zenekar, még terjedelmesebb hallgatóság, s múltját megbűnhődő felfogásmódok válsága uralja a kötet írásait, ide értve a nemzeti önbecsülés, a tisztességes forradalmak óhajtása, az emléktoborzó rutinok, katarzispontok, egyedi pszichodramák, családiasított traumák, paternalista félmúltak, mazochistán túrt diktatúrák közérzeteit, melyek itt lakoznak e lapok között. Valahol, valamiképp '56-ok, élményben, hiányérzetben, elnyomottságban, besúgottságban, közösségben és fél-szekben, emberi különalkukban.

Félrenézésekben és morális üzemza-varokban, önként korlátozott tisztánlátásokban, erdélyi krónikákban és hazai szamizdatokban, hamis történettudományi teleológiákban, beszervezhetőségben, besúgások és vallomástételek önkéntességében, képzelt identitások vállalásában egyképpen... Saját önkényuralmaink minduntalan szembejönnek, s nemegyszer ha a múlt formáját öltik is, a mindenkori jelen lakozik bennük. Emlékekkel, vagy azok nélkül is...

## Jelenből a változó világ

S ha már Nóvé Béla önkényuralmi játszmákban bővelkedő kötete kapcsolódást is kínál, jöhessen itt szó a kormány- és államváltás sajátlagos aspektusáról: hogyan vallanak az ötvenhatosok a nyolcvankilences rendszerváltásról, mikro- és családtörténeti meglátásokban, a tényleges ötvenhatos emlékezet és a rendszerátalakulás reményeinek 56-os időke kapcsolási percepcióiról. Molnár Adrienne könyve, *89:56 Ötvenhatosok a rendszerváltásról* címmel<sup>13</sup> három nagyobb fejezetbe szedi a rendszerváltó napok, hetek, évek, idők fontosabb tematikus történetmenetét. A kulcsjelenségeket és korszakfordító jeleneteket is mind egyfajta „ötvenhatos” aspektusból láttatja, miképpen a változásban érdekelt korosztályok is előképként, emlékezet-építő eszközként, szimbolikus szervezőerőként gondolnak a forradalom történéseire, jelentőségére, örökségére. Nóvé Béla egy korrekt ÉS-recenziót formál e kötetéről, hangsúlyozva azt is, hogy a likas zászló és az emlékezetmunka megcsúfolása egyaránt megtörtént a 2006-os eseményekben és azokat követő mentális rendszerátalakulásban, a kötetben kialakított tematikus időrendet mintegy átírva is egy „dermesztő bohózatá”, de az 1988–1992-ig felölelt időszak előzményi és utóhatási együttesét is magába foglaló kötet mintegy ezzel az interjú- és riportválogatással

<sup>13</sup> kiadta az 1956-os Intézet, Budapest, 2009., 286 oldal.

már a másképpgondolkodás előképét is megteremti. A megkérdezettek önvallomásai (példaképpen Hegedüs B. András, Forgách Pál, Andorka Rudolf, Donáth László, Ember Judit, Fejtő Ferenc, Göncz Árpád, Hann Endre, Karátson Gábor, Kuklay Antal, Szűrös Mátyás, Schiffer Péter, Vásárhelyi Miklós, Sárközi Mátyás, Pákh Tibor, Gyenes Judith, Horváth Ádám, összesen 89 interjú) egyfelől csupán csekély hányada az 56-os Intézet mintegy ezernél is több interjú-anyagából, másfelől ha nem is teljes létszámmal, de azok megidézését szolgálja, akik a politikai változásban '56 szerepét látták valamiképpen, s akiknek 56-os szereplése szereptudatot adott akkor is, midőn a 89-es fordulat végbement. /Innen a kötet cím 89:56 tükörcépe is/. A múltértékelés és az Emlékbizottság (TIB), a gyászmunka feladata és az emlékezetközösség fennmaradásának életvezetési, hangulati, világnézeti megmaradási törvényei együttes hatásukkal ülnek ezen a kötetben, beleértve a kritikai máskéntgondolás aspektusait is, például Litván György kérdését: „...hoz-e áttörést ezen a téren a félévszázados évforduló?”, vagy Mécs Imrét, aki nehezményezi, hogy az emlékezések egysíkúsága nemcsak a hatalmi gépezet kitermelte történeti kép, hanem a 89-es „ötvenhatos” is sérelmet szenved, ha nem emlékezünk Rácz Sándor beszédére, de idézgetjük az ugyanott felszólalt Orbán Viktorét kultuszformálón sokszor is.

Nóvé szempontjai józanok, s a kötet mégis, egy évtizeddel később már egészen más jelentésűvé válik, magára öltve az időközben elhunytak, az azóta pártoskodásba fulladók, az elhunytak, a lépésváltók vagy lépésváltási parancsot kiadók társas közegét. Molnár Adrienne oral history-válogatási munkája ha nem is közvetlenül és csak az '56-ra emlékezést, de az életút-interjúk egyre nagyobb tömegének földolgozási aspektusai közül az egyik legfőbbiket idézi meg, kétségtelen dokumentáló erővel, az 56-os Intézet eredendő vállalásának szolgálatában. Világok és korszakok között, átmenet-közteségben és értelmezésköziségben.

### **Munka, munkás, munkástanács**

Ha történész gyűjtő és közlő munkája kellő távlatból (is) érdemes, értelmes egészet alkothat, s ha egy „munkás évekkal” eltöltött életút lehet többre érdemes, mint valami hétköznapi „meló”, akkor bizony alapkérdéssé válik, mitől is másabb-kevesebb, értéktelenebb vagy hőstelenebb a proletársors, a gyári meló, a „munka világa” és mindennapjai Csepelen, Ózdon, Ikarusban vagy a Rudabányai Vasércben...?

Három nagyobb blokkban jelenítette meg az Eszterházy Károly Egyetem Történettudományi Doktori Iskolája, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem és az 1956-os Intézet (OSZK) multidiszciplináris kötetében azt a tematikus konferenciát, ahol egyetemi okta-

tók és diákjaik prezentálják sorban a munkáslét és a történeti emlékezés viszonyát 1956 kapcsán. A *Munkások '56* című kötet, mely egyúttal az 56-os Intézet 2016–2017-es évkönyve is (XXII.),<sup>14</sup> az évforduló kapcsán „a XX. századi magyar történelem egyik legjelentősebb eseményéről” szól, „amely világosan jelezte a szovjet típusú rendszerek válságát. 1956 októbere után már nemigen lehetett azt gondolni a szocializmusról, mint előtte. Ezzel párhuzamosan átalakultak a szocialista diktatúrákhoz való hétköznapi viszonyulás módjai is. A magyar 1956 nem elszigetelt esemény: része egy hosszabb, Sztálin halálával kezdődő és még évekig tartó nemzetközi folyamatnak” (jelzik a szerkesztők, 7. old.). A három nagyobb gondolati egységben azután a „Közéltések” fejezet munkáslét, munkásság, munkástanácsok magyarországi korszakolását és történésrendjét összegzi Varga László és Valuch Tibor két áttekintő írásban (13-54. old.). A második nagyobb blokkban a forradalom pesti és vidéki történéseit, majd közvetlen következményeit járja körül Papp Andrea, Bódy Zsombor, Nagy Péter, Kiss András és Rainer M. János (57-153. old.). A befejező fejezet a munkástanácsok és a munkásönigazgatási kísérletek 1956 utáni időszakát fogja össze (157-259. old.) Bartha Eszter, Alabán Péter, Somlai Katalin és Szegő Iván Miklós írása révén.

<sup>14</sup> szerkesztette Rainer M. János és Valuch Tibor, Országos Széchényi Könyvtár – 1956-os Intézet Alapítvány, Budapest, 2017., 260 oldal

Mindezek körvonalai mentén persze szinte lehetetlen az egyes írások részletes bemutatása, bár megérné... Az alapvonalak mentén szinte az előadók/szerzők mindvégig azt kérdezik, taglalják, s tartják szem előtt, lehetséges-e a munkáslét és munkáshelyzet e korszakra, a 20. század mintegy jó felére/háromnegyedére jellemző időszakára vonatkoztatott alapkérdés, miszerint mit ígérhetett a nem kapitalista típusú fejlődés, az egyenlőtlenségek rendszerével szembeszegülő, a párt vezette bolsevik programosságra épülő társadalomszervezeti modell, mely a mindennapokban és hétköznapi életben a szociológiai, történeti, helyi életformában és társadalomfilozófiai stratégiában egyaránt a munkást, a munkásságot és munkáslétet tünteti ki stratégiai győztes szereppel. Az előadások kivonatai, visszhangja is megtalálhatók az egri egyetemi és az 56-os intézeti weboldalakon, de itt az eredeti 258 jelentkezőből (javarészt hazai, ám részint határokon túli diákokból, előadókból) válogatott tematikus írásokat találjuk meg, melyek fókuszában nemcsak az 56-os események vagy körülmények, hanem kifejezetten a társadalomtörténeti értelemben kiemelt fókuszba emelt munkásság tűnt fel főszereplőként. Ebben is külön rangot kapott, hogy a 60-as/80-as évek (elsősorban persze külföldi) monografikus feldolgozásai között bár feltűnt néhány szempont, de valójában a sejtelmes szocializmus éveit alatt valójában fokozatosan elhalványult az a szempont, mely a

munkásságot a munkástanácsok, az öngazgatás, a totalitárius rendszerrel szembeni attitűd mentén volt hajlamos figyelembe venni, s ez a szempont 1989 után szinte teljesen föl is számolódott. Ez utóbbi időponttól napjainkig „nem a radikális cselekvés, hanem a nemzeti vereség, a megtorlás és az ezért viselt felelősség játszotta a fő szerepet. A társadalmi s ezen belül a munkás-részvétel és annak sajátos, például intézményi formája néhány magányos kutató ügyévé vált” (9. old.).<sup>15</sup> E magányosak egyike éppen a kötet vezető írását komponáló, összefoglaló „közelítést” alkotó kutató, Varga László volt, akinek 2016 végi halálakor még nem lehetett tudni, hogy utolsó írását közli e kötetben, amit azután a szerkesztők mint kollégának, pályatársnak s e témakör egyik kitartó kutatójának emlékére is ajánlottak.

A kötet két-és-félszáz oldala sűrűn megpakolt a szakirodalmi hivatkozásokkal, nézőpontokkal, tudományos hipotézisekkel, forrásközlésekkel, fotókkal, ábrázolási és értelmezési, feltárási és ideologikus részletkérdésekkel, sőt interferenciákkal is, vagyis a rokon tudásterületek (demográfia, valóságirodalom, emlékezőtörténet, állambiztonsági iratok, visszaemlékezések, helytörténet, mozgalomkutatás, filmszociográfia, munkás-öngazgatási felfogásmódok, gyártörténetek, stb.) részletes fölidézésével, mint olyannal, ami ezt az '56 előtti és utáni társadalomhistóriát széleskörűen jellemzi. Kevés, fölöttébb kevés ilyen tematikájú, munkáskultúra és munkáséletmód-kutatási szakkönyv létezik, s főképp ebből a kritikai historiográfiai szempontból meg alig... Ezért is, a tanulmányok kiválasztott témaköreinek, a munkássá válásra következő életmód-csődök históriáinak, majd az életvilágok folyamatát is ábrázolni képes szemléletmódoknak hiánypótlása miatt is sajátlagos többletértékkel bír a kötet, tipográfiai színvonala és gyakorlatias tördelési megoldásai meg amúgy is az elegáns könyvritkaságok közé emelik. S ha már nem követhetem végig az össze írást (mind a tizenegyet), legalább kiemelhetném itt röviden Varga László nyomatékos áttekintését „Munkás – munkásság – munkástanácsok, történelmi távlatban” címmel, Valuch Tibor hosszú időtávú folyamatot leíró „Munkásélet Magyarországon” dolgozatát, az 56-os jelenségek kontinuitását és diszkontinuitását körvonalazó tanulmányt Bódy Zsombortól „Az 1956-os forradalom és következményei az Ikarus gyárban” témakörrel, valamint a több kiváló írás között Rainer M. János „horthysta” személyek és 56-os bűnösök állambiztonsági iratok alapján „burzsoá ellenforradalom” támogatásában részt vevő „elemek” ürügyén írott családi memoárját, továbbá Alabán Péter ózdi és domaházi munkavilágokat fölidéző, ezeknek dokumentumfilmekben követhető megjelenésmódjaiból komponált „Emlékező mozaikok” írását.

---

<sup>15</sup> A kötet tartalomjegyzéke és előszava elérhető az OSZK weboldalán, [http://www.rev.hu/hu/evkonyv\\_2017](http://www.rev.hu/hu/evkonyv_2017)

A kötet fontosságát többszörösen aláhúzhatnám itt..., de mi tagadás, nem az én minősítésem vagy besorolásom, hanem a könyv és szerzőinek erényei, értelmező világok közötti kalauzolásai igazolják ezt sokkalta érzékletesebben...

### Hány világ közt...

Hasonlóképp dokumentatív szerényen, sőt sokszor tétován is hangzó módon kerül szóba Bitó László könyvében mindaz, amit az 56-ig vezető történeti utakról elgondol, s amit magyar világaiból amerikai létébe vitt át, s amely átmenetben mindeközben a megmaradt, újratermelő, örökké elégedetlen közérzetet hozó *köztességben* járkel, révedez, vágyakozik, dönt és tétovázik, emlékezik és reményt fakaszt önnön kérdései ellen...

*Két világ között* – ennyi a lakonikus címe mindannak, amit az író a helymeghatározáshoz, a létállapot környezetrajzához mint lamentálás helyszínét címbe iktat.<sup>16</sup> Több viszont maga a szöveg, hisz nemcsak a háború utáni magyar hétköznapiak, az ötvenes évek kitelepítési, megszegyenítési, megfigyelési és személyiségrontó hatásai ülepednek meg mondataiban, hanem a féktelenül jogos, emberien és morálisan tiszta szabadságvágy végtelenségei is ott lakoznak mögöttük. Szökevény, ellenálló, bányamunkára ítélt büntetett, túlélés mindennapjaiért küszködő vájár, kapcsolataiból kiszakított (és elítélt mivolta miatt

<sup>16</sup> *Két világ között*. Noran Libro Kiadó, Budapest, 2014., 140 oldal.

barátságaiból is kitessékelt) személy, jópolgári családból valóként esélytelen értelmiségi, elemi morális fenséggel élő egyed szerepel főhősként, ki párkapcsolataiban és emberi „játszmáiban” sem képes már 1956 napjaitól, eseményeitől, „örökségtől” szabadulni. Másik memoárkötetete, az *Örökség. '56 regénye* (Noran Kiadó, Budapest, 2013) erről nemcsak aprólékos részletességgel számol be (a helyi, bánya-légköri ellenállás, fenyegetés, fegyverzsákmányolás, harcok, budapestiek megsegítésére induló felkelőserég és kudarcos attackjuk az útellenőrző ruszikkal), de bevezet a két világ közötti, átmeneti, folytonos függésben és túlélési esélyben is bizonytalanodó főhős mindennapjaiba. Amerikai beilleszkedési készíttetés, új kapcsolat és házasság, kimondhatatlanul magával hurcolt emlékek, írásba fordított „leszámolás” a bányarémmel, besúgó rémmel, kémekkel és további mémekkel folytatott megállíthatatlan küzdelemben,<sup>17</sup> melyre olykor egy-egy kapcsolat is „rámegy”, midőn belefulladás az „önző gének” örök készíttetésébe, a szabadság mindenekelőttiségének definiálhatatlan áramába. A kortárs „szelfizésnek” ez a parttalanná válása – mely a lélek-definíciókkal kibélelt és értelmezési kényszerekkel elszomorított értelmiségi én-keresés írói kísérleteként éppenséggel természetes, sőt korszakosan evidens lehetne az Államokban, s annyival rejteke-

<sup>17</sup> A *mém* itt a Richard Dawkins szótárából, *Az önző gén* (1976) című könyvéből jövő fogalomkör, mely fedi a *miméma* (vagyis a görög *utánczás*, imitáció, álmásolat) mesterkélte, szaporodó-sokszorozódó jellegét.



zőbb kell legyen idehaza –, amivel éppenséggel nem könnyíti meg az írói-elbeszélői szerepvállalást, mentális egyensúlyt, magatartásmódot és érzelmezési késztetettséget. Bitó ezt nemcsak megvallja, részletezi, példatárral látja el, hanem a folyamat fázisait, a „békülést” és az 56-os felkeléssel megtorlásképp együtt járó jövőidőt is belekomponálja szituatív elemeibe, mondhatnánk fejezeteibe vagy képzetes-képes jeleneteibe.

Bitó regénye, vagy talán félig titkos naplója és vallomás-trilógiájának rövid „kivonata” is jól tükrözi már ajánló mondataival a köztesség állapotát: „Elhallgattam. Nem tudtam elviselni azon félelme miatti szomorúságát, amit nem is tudott elrejtteni, hogy ismeretlen múltam egyszer váratlanul visszaszólít szülőhazámba, és elszakít tőle. Szerettem volna megnyugtatni, de lehet, hogy mélyebben látott belém, mint amennyire én valaha mertem”. Az emigráció lélek-körképe itt mintegy keretezi, helyenként éppenséggel ellenpontozza a visszatérés, hazatalálás esélyét, s szinte bevezető tónusként szolgál ahhoz, hogy korábbi élettörténeti vallomásai is meghívhatóak, invokációnak engedelmeskedő kompozíciós elemek legyenek. A korábbi trilógia első kötete (*Istenjárás*) még egy pest-budai polgári család miliójében a főhős ifjú pillantásával kísért békeévek, a háború előtti aggodással töltött időszak tükre volt; erre épült a háború végi, megszállás-időszaki és újjáépítést remélő opusz (a biblikus hangoltságú *Az ötödik lovas*); melyre a munkaszolgálatos katona évei és saját közösségi '56-ja támaszkodik, s végződik az ittlét időszaka a szénbánya mélyéről feltörő igazságtétel és bukás-állapottal, mely az emigrációig ívelő utat rajzol be. Amikor azt az Örökséget, a hordozható emlékezet Amerikában csupán szűkecske magyar körét érintő, s ott is megosztó duplikátumát azután hiába is próbálja amerikai feleségének a saját személyiségét folyton omlasztó tartalomként átadni, akkor a trilógia folytatása sem lehet mentes a perszonális drámáktól, rémálmoktól, átérezhetetlen bizonytalanságoktól. A magyar vidék mellett a magyar Budától sem függetleníthető emlékhelyek a nemhelyekből (vagyis mintegy naponta betemetődő helyszínekből – mint a bányajárat, mint a megszállók emlékképe, a halottak és bűnösök sokasodó egyedszámait magába foglaló városrészek – no meg a történések lenyomataiból sarjadzó emlékhelyekből) immár írói erővel kreál kollektív emlékezeti helyzeteket, amelyekben az új élet reménye csak egy másképpen összefont múlt-vízió lehet. Bitó régi képessége (kötetszám esszé, interjú és publicisztika mellett a halállal, eutanáziával kapcsolatos kortárs merengés előtt és közben) az öt kötetnyi „Bibliai ciklus” bázisán immár „Trianon trilógiává” nemesedő életfolyam-elbeszélés, melyek életvalósága nem két, hanem éppenséggel sok-sok világ között biztosít átjárhatóságot. Sőt, kézenfogva-vezetettséget, filozofikus és morálteologikus kontrollt, a lét értelmének folyamatos vitatása melletti önmeggyőzést is.

Hogy Bitó könyve '56-ról szól-e, vagy a sematizáltan megnevezett esemény drámájának újraélési kísérlete-e, nehéz eldönteni. A többes világok között mozgó, a lehetséges és reális közt partot kereső, a semmi felől az értelmes valami felé utat remélő attitűd mindvégig jellemzi. S hogy mennyi világ is ez, milyen világok és tartalmak, életutak és kudarcok, sikerek és vakremények milyen nagyívű gyűjteménye, arról nemcsak Bitó e mostani kötete, hanem munkáinak java többsége hasonlóképpen győz meg...

### Snagovi emlékezet, évfordulós iratok

Noha jól látható, kiszámítható, hogy az 1956-os történések 60. jubileumának közelségével kézenfekvően meg fognak szaporodni a visszaemlékező, elemző vagy értelmező kiadások, ám talán még ezeknél is a visszaemlékezések vagy retro-értékelések kínáló sokaságánál is beszédesebbek lehetnek maguk a nyersen, de alapos lábjegyzetekkel közreadott eredeti dokumentumok!

Egy román miniszterelnöki ajándék, Iliescu és Nastase személyes gesztusa a Román Információs Hivatal és a volt Securitate anyagaiból válogatott (47 kötetnyi) irategyüttes jelent meg az 50. évfordulóra, mely a Nagy Imre és fogolytársainak leveleit, jegyzeteit, tárgyalásait, kommunikációs kísérleteit, s egyáltalán: a snagovi kényszerelhelyezés időszakában keletkezett

írással források közli.<sup>18</sup> E kötet (a maga koránt sem épp kicsiny terjedelmével) a szerkesztők negyven oldalas ismertetőjével kezdődik, melyben okadatolt tényeket közölnek, majd Lukács Györgyről készült 1956. novemberi iratot tárnak elénk, s ezt követően már rögtön rabjai is lettünk a jelentések jelentéseinek – erre ébredünk rá egyhamar. A *Feljegyzések a beszélgetésekről* fejezet az alaphangot, a *Politikai levelek* blokk a korjelenségeket, a *Politikai jegyzetek* pedig a szereplők „kitörési kísérleteit”, elrablásuknak Lukács Györgyéhez hasonló státusdiskurzus-jellegét, és a *Függelék* a korabeli szovjet-román-magyar intézkedések kísérleteit pontosítja. Zárul a kötet a „snagovi csoport” tagjainak (mintegy húsz oldalon át sorjázó) rövid életrajzával, pályaképével, majd a Névmutató tetőzi a kötetet, melyet ekképp letenni nemigen lehet, csakis úgy, ha rögvést a többit, életrajzokat, esszéköteteket, életmű-részleteket, a többoldalú megközelítéshez szükséges újabb dokumentumokat, életút-narratívákat, további bibliográfiákat vesszük elő...

Bizonytalant azt hihetnénk: végtelen mennyiségű sztori, elbeszélhetetlen zártság és morálfilozofikus rétegzettség, politikai és mentális csalatkozás, meghasonlások és fölfejlések hekatombányi tömege van jelen egy ilyen kötetben, melyekre elég pusztán utalni, s máris mindenki sejti, mit várjon tőle. Ámde ami épp a legizgalma-

<sup>18</sup> *A snagovi foglyok. Nagy Imre és társai Romániában. Iratok.* Összeállította, szerkesztette és bevezette Baráth Magdolna – Sipos Levente. Napvilág Kiadó – Magyar Országos Levéltár, Budapest, 2006., 464 oldal.

sabb, az nem ebben lakozik. Hanem magában a kommunikációban... – a közlés (levelek, „feliratok”, petíciók, tudósítások, vallomások, segélykérő próbálkozások) lehetőségének és értelmének hitében, a naplórás vagy levelezés vágyálmában, az elkobzott üzenetek rejtett jelképiségeiben, a monologizáló személyiség reményteljes kapcsolatkereséseiben, a magát föladni nem akaró Én túlélési vízióiban. Az elmúlt tíz-húsz esztendőben roppant újszerű, s ezért korszakos divatot teremtő hatású lett a vallomásos mutatkozás, az életút-képekben rejlő át- és kibeszélési „gyógyítás” eszköze, sőt a minderre rátelepülő társadalomtudományi kutatások módszertani érzékenység-változása is.

E kötet, bár leginkább (s a látszat szerint) „csak” dokumentumkönyv (a „csak” itt jelentés kicsinyítésként van jelen, természetesen..., hisz indításként épp ennek végtelen nagyszerűségéről szóltam...), de ezt a leküzdhetetlen sokféleséget, az ideák és ideológiák, rejtések és közlések, sugárzások és rejtekezések dinamikáját jeleníti meg – idejemúlhatatlan hitelességgel. Ennél többet könyvtől nehezen, inkább csak értelmezői önmagunktól várhatunk.

Avagy a megértő Időtől, mely értelmet ad a titoknak, a rejtélynek és a belátásra épülő fohászoknak, a vallomásos szereplőknek, a kiutat kereső foglyoknak, a „cseléd”- és besúgó-környezetnek, s mindannak, ami politikai foglyokat, *Imenekülteket!!* napi létmód és reménykeresés szintjén tesz kiszolgáltatottá, bizakodóvá, vagy reménytelenné. Sokra értékelendő ma már e forrásközlés, s nem egyszerűen vagy nem pusztán azért, mert rendszerváltó ürügy lett '56-ból Magyarországon, hanem mert a „szürke” dokumentumok szereplői emberi emberek, reménykedő-jobbító, meghurcolt vagy csalatkozott politikusok, családok együttese, kapcsolatok és belső szeretetviszonyok egész arzenálja valóban, s ezt magában is rejti a könyv. Rejteni is persze csak addig tudja, míg „ki nem olvassuk” belőle..., s össze nem hasonlítjuk más, ugyancsak 56-os visszatekintéssel, újraolvasattal, drámapedagógiai érvényű hatással.

### **Drámai múlt, túlszenizált jelen (1956–2016)**

„Minden egykori elveszíti régiség voltát, amikor a jelenben gondolunk rá. A múlt a mindenkori utókor számára olyan, amilyen a különböző felidézésekben, különböző arcát mutatja” ... – írja áttekintő visszaemlékezésében Sándor Iván, kinek esszéköteete *A forradalom visszanéz 1956–2016* címen jelent meg mostanság.<sup>19</sup> A négy nagyobb tematikus fejezetre tagolt kötet (s a korántsem formálisan áttekintő, sőt: korszakra kimunkált történelmi értékelés után Gyáni Gábor elemző esszéjéből áll az ötödik blokk), egyszerre historikus esszé, vitairat, emlékanyag, epikai hangoltságú értelmezés,

<sup>19</sup> L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2016., 133 oldal

regényrészlet is, mely aspektusok részint a visszatekintő személyesség tónusában szólalnak meg, másrészt meg „a jövő árnyékában” próbálják elhelyezni mindazt, amit az 1930-ban született József Attila-, Márai- és Kossuth-díjas író az '56-os események jelentőségét tekintve a sztálini diktatúrával való első nagy *szembeszállásként*, elsőként *európai* és forradalmian *magyar* eseményként mutat be. Gyáni utószavában mintegy lakonikusan (és Isaiah Berlin bon mot-jára utalva) úgy jellemzi Sándor Iván célját, mint az „alany akarok lenni, nem tárgy” vállalását és kinyilatkoztatását. S igaza van. Értékelése szerint Sándor Ivánnál 1956 élménye a *szabadság* modern kori fogalma (Benjamin Constant óta érvényesnek tekintett jelentéstere) alapján olyan esemény, melynek a magyar ötvenhatal kapcsolatos egész írásmű a forradalom éledő (mert éltetett) emlékezete, s „ebből eredő világtörténelmi jelentősége vitathatatlan dolog. Ami akár garancia is lehetne arra nézve, hogy az esemény semmilyen későbbi politikai felhasználása se változtathassa meg ötvenhat értelmét, és persze ne is törölhesse el annak emlékét minden további nélkül” (130-131. old.).

Jól lehetne, ha így lehetne. A 60. évfordulóra megjelenő könyvek, tanulmányok, szövegválogatások, képanyagok, kiállítási installációk, filmek mindennapos hömpölygése azonban kétféle (vagy sokszor kétszínű) mezőben nyer teret. Egyik tengerár a hősök, mártírok, kisemberek, diákok, melósok, reménykedő balhé-bajnokok, „a

pesti srácok” közemlékezetbe emelését végzi el parttalan kíméletlenséggel, s vele szemben a másik, olykor erecske-patakocská, máskor sodró hullám próbál ellenhatást gyakorolni az emlékezet kisajátítói, a dicsőségek eltagadói, az át- és felülértékelő narratívák sokasága ellen, vagy ezekkel dacolva. Rádióban, televíziókban, emlékbeszédekben, koszorúzásokban, vezércikkekben, ünnepeken és alkalmi légyotokon politikusok, történészek, filmesek, kortársak és leszármazottak, naplóiírók és családtagok mondják el a maguk igazát, vélt valóságát, megkonstruált emlékezeti építményét – de épp az a vakremény hibádzik ezekből is, hogy „ne változtathassa meg ... és ne törölhesse el” a mindenkori fennálló az emléktanyag perszonális valóságát. Az ünnep kisajátítása (persze) nem mai keletű, 1957 óta többféle narratíva rakódott „a sajnálatos eseményekre”, Kádár '57 januári vagy '56 novemberi moszkvai trükközésétől Pozsgai 1989 januári „népfelkelés”-minősítésén át, a Grósz-narratíván és Horn vagy Antall általi átbeszélésen át egészen a minapi „újbeszél” okoskodásokig és az ünnep-emlék jobb(ik)os vagy épp balos kisajátításig. Sándor Iván lassan végigpásztáz elemző tekintetével ezeken a fordulatokon és pálfordulásokon, elegáns összegzésében pedig körvonalazza azt a kérdést is: mindez bár oly régen történt, miért kell hát „ma is gondolkozni róla. Az egykori magyar forradalom utóéletének van egy olyan jellegzetessége, amely *ugyanúgy* része a mai európai tudatnak,

amiként a hajdani történet az *akkori* európai közszellemnek. Az ötvenhatos eseményeknek a század közepén is megvolt az önmagán túlmutató hatása. Utóéletének szerkezete *ugyanígy* összekapcsolódik a századvégi európai kortudattal, apóriákkal” (33. old.).

Másképpen elbeszélve: a Szerző európai és egyedülálló történésnek nézi-nevezi a forradalom idejét: „A magyar forradalom történelmi jelentőségét az adta, hogy *először* üzente meg vitathatatlanul a szovjet rendszer tarthatatlanságát” (43. old.); „A magyar forradalom tizenhárom napig tartott. 1956. október 23-án robbant ki. A szovjet tankok november 4-én indultak el a forradalom leverésére. A harcoknak, a fegyveres ellenállásnak – a kutatók adatai szerint – 2652 magyar halottja volt. 1957. május 4-ig mintegy 35.000 embert tartóztattak le, de ez a szám a későbbi internálások és letartóztatások miatt még nagyobb. 229 embert végeztek ki” (33. old.).

Fölidézi „a szellemi Európa” „Magyarország szovjet haderő általi megerőszakolása elleni” tiltakozását az ötvenhat december elsején százötven jeles személyiség által aláírt levélből (az aláírók között volt Pablo Picasso, Heinrich Böll, Hans Habe, Hermann Hesse, Arthur Koestler és Albert Camus is), Camus nyilatkozatából néhány helyen bővebben is citál: „...Nehéz minékünk méltónak lenni ennyi áldozathoz. De meg kell kísérelnünk, feledve vitáinkat, revideálva tévedéseinket, megsokszorozva erőfeszítéseinket, szolidaritásunkat... A magyar munkások és értelmiségiek... királyi örökséget hagytak ránk, melyet ki kell érdemelnünk: a szabadságot, amelyet ők nem nyertek el, de egyetlen nap alatt visszaadtak nekünk!” (33. old.).

Sándor Iván nemcsak mint *A Jövő Mérnöke* című műszaki egyetemi lap egykori szerkesztője, s a lapban megjelenő diák-követelések, munkás- és bányászdeklarációk, petíciók, pontokba szedett elvárások nyomdai sokszorosítója, hanem mint „A tekintetek éjszakája” révén megidézett nyomdász, bányász, katonai vezető, nemzetőr, rádiós, ávós és más személyiségek egykori pillantását is emlékezeti hűséggel folyamatleírásba állító megfigyelő, az indító ötvenhat novemberi napok aprólékos leírását adja, majd a szovjet benyomulás regényes részletességgel tálalt impresszióját is súlyba veszi. Ekként nemcsak emlékező, írói és esszéista megjelenítő, szuverén krónikás, hanem vallomásos szónok, tépelődő hangosbeszélő is: foglyul ejtett szereplője nem csupán a drámáknak, de a tekinteteknek, reflexióknak, s a későbbi évtizedek presszionált csendjének is, aki a forradalmi események után harminc-negyven évig „megemésztetlen” maradt szerepek, hősök és mártírok, Nagy Imre, Bibó István, Marián István egykori ellenálló-parancsnok, Kopácsi Sándor, Losonczy Géza, Vásárhelyi Miklós, Maléter Pál, és más értelmiségiek, katonák vállalását is mintegy a történések keretébe helyezve mutatja meg. Magyar történelmi dimenzióban, a szabadság 1848-as, majd későbbi bukott szabadságmozgalmakat,

félelmeket és szükségszerű ellenállások sorát is megidézve a nemzeti függetlenség vágyának mintegy eszmetörténetét rövidíti le egy rövid esszé pár oldalában, sűrített közlésterében... „Ama 1789 óta megjelenő félelmek is szerepet játszottak... És mivel a magyar történelem nem ismer győztes szabadságharcot-forradalmat, a bukásokat követő megtorlások, ellenforradalmak terrorja felerősítette a félelem-szindrómát” (65. old.).

A félelem és a félnivalók félévszázados históriája sem abban nem gátolja Sándor Ivánt, hogy kötet alcímeként szereplő időhatáron belül saját tematikus írásait egyberakja, sem abban, hogy a „*valóságos időből*” a perspektivikus korba, a jelen esélyeit latolgatva kortárs párhuzamokat is megnevezzen: mint ötvenhat november negyedikéről írja, „A történelmi közmegegyezés szerint a forradalom azon a napon bukott el. Holott már október 23-án este, amikor az első puska lövések elhangzottak, az első katonai osztag átállt a felkelők oldalára...”. A nyugati reflexiók, a közben a német szembenézés a háborús bűnökkel, megtisztulás esélyeivel, a mindenkor jelen problémáiból kinövő történelem sodrására figyelmeztettek. „Európa nyugati része is a megoldhatatlanságaival küzd. De mivel a kormányok, a politika, a szellemi elithez tartozók próbálnak *dolgozni önmagukon*, kevesebb az illúzió, a hamis mítosz, a múlt politikai érdekek szerinti durva kisajátítása. A mi régióinkban ez hi-

ányzik. Sajnálni tudjuk magunkat. Szívesen uszítunk a *másik* ellen. Kedvünket leljük abban, hogy hamis konstrukciók mocsariban fetrengjünk. A forradalom ötvenedik évfordulóját is ez uralta. /48-49. old./ ... (A rendszerváltás napján) Arra gondoltam, hogy megmaradtunk a hamis konstrukciók színpadán, ahol az álarcot a miniszterelnök ősszel legalább levette, de Orbán Viktor és falanxa még mindig álarc mögött játssza tovább azt a történetet, amibe tizenöt éve kezdett bele, amikor radikálisan liberális pártból átsasszézott középjobbra, az Antall József halálával támadt ürbe, ám amikor a hatalom megnyeréséhez ez a pozícionáltsága nem bizonyult elegendőnek, elkezdte magába olvasztani a szélsőjobbot, felcserélte a parlamenti politizálást az utcaival, s most nem utasítva el élesen az árpádsávós zászlókat lengetőket, a városdúlókat, ötvenhat kizárólagos örökösének nyilvánítja magát. /.../ Orbánt, s mindannak nyomán, amit tesz, Magyarországot – tapasztaltam – meghökkenve figyelik az európai demokráciák fővárosaiból. Nem látható út, amin még visszatérhet a demokratikus politizáláshoz. Pártjának ehhez nagyon sokat kellene dolgoznia – csakúgy, mint a kormányoldalnak az ország előtt álló nehéz feladatok megvalósításához – önmagán. /55. old./ ... Ötvenhat sokféle volt, de mára olyan promizskuitásá változott, amely megegyezik a politikai pornográfiával. Nem önmaga dicsősége, tradíciója, hanem 2006. október 23-ának

maszkabálja” /57. old./ – írja mindezt egy 2006-os esszéjében. S hogy mit ír minderről 2016 tavaszán, ezt már a Tisztelt Olvasó fantáziájára bízom..., bár nehezemre esik ki nem másolni vészterhes és morális tanulságait.

Sándor Iván könyve talán egyike a tisztelgő évfordulón megjelenő köteteknek. Talán az egyik legfontosabb, vagy talán a legdrámaibbak között van méltó helye. Az mindenestre bizonyos, hogy minden olvasó, tájékozódó, múltba révedő, jelent mérlegelő, jövőn töprengő számára fölrázó, fegyelmező, mértéktartást megalapozó mű. Nem mind-egy az sem, hogy megfontolatlan „aktuálpolitikával” nem kacérkodó, de a politikai elitek „tanulást levonni” képtelen felelősségét hangsúlyosan kimondó művek között is főhelye van.

1956 ma már nemcsak történelem. Hanem szerepek, sorsok, életek és életművek, értelmezések és életútkeresések kerete is. Történeti keret, de szimbolikusan több: életvilág, mely próbára tesz, minősít, elvár, kötelez.

**SZERZŐINK**

A.GERGELY ANDRÁS

BÁBA SZILVIA

MIKÓ ESZTER – KALMÁR ERIKA – HORNYÁK EDINA

DR. HABIL. K. FARKAS CLAUDIA

SURÁNYI RÁCHEL

HORVÁTH JÚLIA BORBÁLA